

Передмова

Основною метою навчання рідної мови є забезпечення всебічної мовленнєвої компетенції. При цьому особливого значення набуває розгляд функціонування мовних одиниць на різних рівнях, зокрема й на морфологічному.

Пропонований посібник укладено згідно з програмою курсу «Сучасна українська літературна мова. Морфологія», який вивчається на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Лабораторні заняття з морфології сучасної української літературної мови передбачають закріплення і поглиблення набутих студентами знань, а також самостійну роботу над формуванням навичок аналізу мовних явищ, засвоєнням методики лінгвістичного аналізу. Саме цим зумовлена необхідність подання у збірнику різних вправ і завдань, призначених не лише закріпити і поглибити теоретичні знання з морфології, а й розвинути логічне мислення, пробудити лінгвістичну інтуїцію та дослідницькі здібності студентів.

У навчальному посібнику головна увага зосереджується на дискусійних питаннях граматики української мови: сучасна класифікація частин мови, визначення морфологічного статусу числівника і займенника, тлумачення різних перехідних явищ у системі морфології, місце дієслівних форм у системі частин мови, лінгвістичний статус службових слів тощо.

Запропонована праця сприятиме ефективному засвоєнню курсу морфології. До кожної з тем, крім плану і рекомендованої літератури, подається система різноманітних вправ проблемно-пошукового характеру з урахуванням найновіших досягнень лінгводидактики, а також перелік контрольних запитань, які виявили б рівень знань студентів.

Система вправ ґрунтується на принципі розгляду мови як цілісної структури, всі одиниці якої перебувають у складних системних зв'язках і відношеннях. Тому у збірнику є чимало завдань з орфографії,

стилістики, розвитку мовлення, які рекомендуються для аудиторного виконання і домашнього.

Значна частина вправ виконується на матеріалі суцільних текстів або окремих речень з художньої літератури чи публіцистики.

З метою перевірки знань, умінь і навичок з морфології розроблено завдання тестового модуля, які передбачають комп'ютерне опитування студентів, що є ефективним способом перевірки вивченого. У тестах є різні завдання, залежно від їх функціонального призначення, в тому числі як теоретичного, так і практичного характеру. Загалом збірник зорієнтований на організацію індивідуальної роботи студентів.

Вважаємо, що використання пропонованої праці допоможе активізувати роботу студентів з метою всебічного і глибокого вивчення морфологічних явищ рідної мови.

Матеріал апробовано у навчальній роботі зі студентами Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ГРАМАТИКА.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ГРАМАТИКИ

Теоретичні питання:

1. Граматика як розділ мовознавства. Предмет і завдання морфології.
2. Основні поняття граматики:
 - а) граматичне значення;
 - б) граматична форма;
 - в) граматична категорія.
3. Основні способи і засоби вираження граматичних значень.

Література:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — С. 5–14.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — С. 28–31, 40–43.
3. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К.: Вища шк., 1989. — С. 3–9.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — С. 9–20.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972. — С. 181–189.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 437 с.
7. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — Видання друге, уточнене й доповнене. — Вінниця: Поділля-2000, 2003. — С. 5–98.
8. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М.Я. Плющ. — К.: Вища шк., 1994. — С. 188–193.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія/ За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 15–22.

Завдання для самостійної роботи:

1. Законспекуйте статті: Кушлик О.П. Комплексне визначення частиномовного статусу «перехідних» одиниць //Мовознавство. — 1997. — №4—5. — С. 45—49; Авдєєва С.Л. Морфологічна парадигма української мови //Українська мова. — 2003. — №3—4. — С. 65—76.
2. Які слова у наведених реченнях мають граматичне і лексичне значення? З'ясуйте ці значення.

1. Мова — це коштовний скарб, набутий віками нашим народом, його невичерпне духовне багатство (Панч). 2. І ластівки мені співали про щастя жити на землі (Сос.). 3. Я — українець. З юних літ мене пісень навчила мати, які чарують цілий світ! (Нех.).

3. Які граматичні категорії можна виявити в результаті аналізу таких пар слів?

Малювати — малюватися, думаю — думав — думатиму, поет — поети, виконуючий — виконаний, мій — мого — моєму..., говорити — сказати, споруджуючи — спорудивши.

Завдання для виконання в аудиторії:

1. Установіть граматичні значення повнозначних слів.
 1. *Впевнений, що найбільший злочин — підірвати віру людини (Ст.).*
 2. *Наше завдання із кожного слова, із кожної фрази викресувати іскру (Панч).*
 3. *І плакати — це також щастя (Ол.).*
2. Назвіть способи і засоби вираження граматичних значень слова, охарактеризуйте їх у кожному конкретному випадку.

Побудував — побудував би, зимі — зими, долоні — на долоні, ломити — зламати, мудрий — мудріший, прилітати — прилетіти, склика́ти — склікати, ми — нас, вдали́й — більш вдали́й, співає — хай співає, стелити — застелити.

Успіх супроводжує настрої. Настрої супроводжує успіх.

3. З поданих речень випишіть приклади синтетичних і аналітичних граматичних форм змінних слів. Назвіть, які граматичні значення вони виражають.

1. А яке життя настало б, якби кожен вкрай необхідний був людям (Загр.).

2. Нехай цвітуть про тебе співи, тебе люблю без краю я, мій край веселий і щасливий, Вітчизно зоряна моя (Сос.).

3. Слухаючи про життя видатних людей, сам хочеш стати сильнішим (Мушк.).

4. Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять

барвисті квітки (Леся Укр.). 5. Ворога не гніви, напій, накорми, і на дорожку хліба-солі дай (Н. тв.).

4. Під які граматичні категорії підводяться наведені ряди слів?

1. Декламую, декламуєш, декламує...
2. Viris, виросла, виросло.
3. Третій, третього, третьому...
4. Падає, падав би, хай падає.
5. Наш — наші, учень — учні, міряю — міряємо.
6. Мандрую, мандрував, буду мандрувати.

5. Визначте способи і засоби вираження граматичних значень за поданою схемою.

Зразок: *Заглядає в шибку казка сивими очима... (Сим.).*

Слово	Граматичне значення	Способи вираження граматичних значень	Засоби вираження
казка	називний відмінок, однина, жіночий рід	синтетичний	флексія -а
заглядає	третя особа, однина, теперішній час, дійсний спосіб, недоконаний вид	синтетичний	флексія -є, суфікс -а-

Для кожної людини центр землі — це те місце, де вона живе. Куди б вас не занесла доля, по яких шляхах-дорогах не носили б вас ноги, в які краї, на які б моря не завела вас необхідність чи допитливість, ви все одно весь час мріятимете про те місце, де лежить саме ваш центр планети. Рідна хата завжди тягне до себе.

Ю. Збанацький

Контрольні запитання:

1. Що вивчає морфологія?
2. Охарактеризуйте сутність лексичного і граматичного значення слова. Що спільного і відмінного між лексичним і граматичним значенням?
3. Які слова виражають лише граматичне значення?
4. Чи може одне і те ж граматичне значення виражатися різними граматичними формами?
5. Чи може одна і та ж граматична форма виражати різні граматичні значення?

6. За допомогою яких мовних засобів виражаються граматичні значення в українській мові? Наведіть приклади.
7. У чому відмінність між синтетичним і аналітичним способами вираження граматичних значень?
8. Що таке граматична категорія? Які категорії властиві українській мові?
9. Що таке парадигма? Які бувають парадигми?

Лабораторне заняття №2

ЧАСТИНИ МОВИ

Теоретичні питання:

1. Поняття про частини мови та критерії їх виділення.
2. З історії вивчення частин мови.
3. Класифікація частин мови у сучасній лінгвістичній теорії.
4. Перехід слів з однієї частини мови в іншу.

Література:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — С. 10–15.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови. — К.: Унів. вид-во «Пулсари», 2004. — С. 7–43.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 5–40.
4. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К.: Вища шк., 1989. — С. 14–25.
5. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — С. 20–31.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — Видання друге, уточнене й доповнене. — Вінниця: Поділля-2000, 2003. — С. 99–150.
7. Сучасна українська літературна мова/ Морфологія. За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 23–30.
8. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972. — С. 200–204.

Завдання для самостійної роботи:

1. Законспекуйте статті: Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. — 1993. — №3. — С. 3–12; Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. — 2001. — №3. — С. 76–80.
2. У поданому тексті виділіть повнозначні і неповнозначні частини мови. За якою ознакою вони розрізняються?

*Коли б я знав, що розлучусь з тобою,
О краю мій, о земелько свята,
Що я, отруєний журбою,
В світах блукатиму літа.*

*Коли б я знав про муки люті,
Про сміх і глум на чужині,
Що в мене будуть руки скуті
І в мури замкнені пісні, —*

*Я попрощався б хоч з тобою,
До лона рідного припав,
Прислухався б до шуму трав
І зник...*

*Ні! не пішов би я з ганьбою
Шукать ганьби на чужині...
На хрест?! Однаково мені!*

Олександр Олесь

3. Знайдіть слова, які перейшли з однієї частини мови в іншу. Поясніть це явище.
 1. Весна ледачого не любить, вона проворного голубить.
 2. Злого люди заклують, а доброго злижуть.
 3. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить.
 4. Ситий голодного не розуміє.
 5. Одне — в плуг, а інше — в луг (Н. тв.).

Завдання для виконання в аудиторії:

1. Проаналізуйте текст за віднесеністю слів до частин мови: за загальним значенням (частини мовним), морфологічними ознаками й морфемною будовою, за синтаксичною роллю в реченні.

*Терпи, терпи — терпець тебе шліфує,
сталить твій дух — отож терпи, терпи.
Ніхто тебе в недолі не врятує,
ніхто й не зіб'є з власної тропи.
На ній і стій, і стій, допоки скону,
допоки світу й сонця — стій і стій.
Хай шлях до раю, пекла чи полону —
тримайся далі розпачу й надій.
Торуй свій шлях, той, що твоїм назвався,
той, що обрав тебе, як побратим.
До нього змалку ти заповідався
сумним осердям, поглядом сумним.*

В. Стус

2. З'ясуйте, до яких частин мови належать слова спільного кореня.

Малий, змалку, помалу, мало; зима, зимовий, зимувати, по-зимовому, взимку; п'ятий, п'ять, п'ятеро, п'ятірка, п'ятиповерховий, п'ятірня, вп'яте; переправа, переправити, переправлений, переправивши; ох, охати, охання; напам'ять, на пам'ять; в край, вкрай.

3. Виділіть неповнозначні частини мови, поясніть їхню службову роль.

*Поезія — це свято, як любов,
О, то не є розмова побутова!
І то не є дзвінкий асортимент
Метафор слів — на користь чи вдогоду.
А що не знаю. Я лиш інструмент,
В якому плачуть сні мого народу.*

Л. Костенко

4. Які слова в наведених уривках стоять поза прийнятою у школі класифікацією частин мови?

*I. Тихим струмочком,
Першим листочком,
Може, зорею у небі,
Може, маленьким
Добрим зерном
Я повернуся до тебе,
Земле родюча моя.*

*II. Та шлях до правди торний і крутий,
І я, напевне, також пам'ятаю,*

*Що білий світ не тільки з доброти,
Що руки і руйнують, і стріляють.*

Г. Чубач

*III. Не жаль мені, що я тебе кохаю,
Та в нас дороги різко розійшлись.*

Леся Українка

5. З'ясуйте явища переходу виділених слів з однієї частини мови в іншу.

*1. Рад був [Андрій] жити **близько** батька, якого любив і по-важав (Фр.). 2. **Живий** про **живе** й думає. 3. **Сміливого** й куля не бере (Н. тв.). 4. **Тому** доля запродала Од краю до краю, **А другому** оставила **Те**, де заховають. 5. Сидить батько **кінець** стола, на руки схилився. 6. Як тополя, стала в полі, При **битій** дорозі. 7. Ніби в хаті, На холоді сердешна мати Під тином, **знай собі**, сидить (Шевч.). 8. Тільки **«так»** чи **«ні»**, **«за»** чи **«проти»** мало сьогодні сенс (Загр.). 9. Далека нам путь, але ми не **одні** (Сос.). 10. Буряк... на дорозі не росте, а **все** в огороді (Н. тв.). 11. Птиця спускалася **усе** нижче та нижче (Неч.-Лев.). 12. Моя хвала **живим**, як і **померлим**, отим борцям за **будуще** Русі (Граб.).*

6. Складіть речення, в яких би простежувались явища переходу з однієї частини мови в іншу.

Контрольні запитання:

1. Що таке частини мови? Які основні категоріальні ознаки частин мови?
2. Розкрийте суть наявних у сучасній лінгвістичній теорії двох підходів до класифікації частин мови.
3. Який внесок В. В. Виноградова та І. К. Кучеренка у розвиток теорії частин мови?
4. Доведіть правомірність поділу частин мови на повнозначні і неповнозначні. Обґрунтуйте лінгвістичний статус службових частин мови.
5. Яке місце в системі частин мови посідають слова категорії стану, модальні слова і вигуки?
6. З'ясуйте на конкретних прикладах явище переходу слів з однієї частини мови в іншу.
7. Що таке синтагма? З'ясуйте поняття парадигматичних і синтагматичних відношень.
8. Яку систему частин мови розглядає шкільна граматики?